

Едуард Щербенко

## ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: МЕТОДОЛОГІЧНА РОЗВИЛКА

*Стаття присвячена аналізу теоретичних засновків вивчення політичного дискурсу в сучасній науці. Доводиться, що ключовим моментом, який поділяє їх на дві великі групи, є включення чи не включення до теоретичної моделі моменту відповідальності.*

*Ключові слова: відповідальність, критичний дискурс-аналіз, політичний дискурс, теорія метафори.*

*E. Shcherbenko. Studying political discourse: methodological fork. The article is devoted to analysis of the theoretical bases of studying of political discourse in a modern science. It is proved that the key moment which divides all theoretical approaches into two parts, is inclusion or non-inclusion of the point of responsibility.*

*Keywords: responsibility, critical discourse-analysis, political discourse, theory of metaphor.*

**Актуальність дослідження.** Вивчення політичного дискурсу останніми десятиліттями стало одним із найпопулярніших напрямів досліджень у політичній науці, що пов'язано, зокрема, з т. зв. «лінгвістичним поворотом». Розуміння закономірностей політичної комунікації є необхідним для природного розвитку демократичного суспільства, як зрілого, так і, очевидно, для нових демократій, до яких належить Україна. Своєю чергою, у процесі розвитку таких досліджень на порядок денний стають питання методології, одному з яких присвячена дана стаття.

**Стан дослідження проблеми.** Як і сам процес творення демократії, запровадження її інститутів, що тривав і триває не завжди послідовно, з відступами, – розвиток політичної науки в Україні відбувається зі складностями. Подібно до надзвичайно повільної інтеграції країни до системи політичних інститутів Європи, повільно інтегрується до простору європейської політичної науки й українська політологія.

Їй досі вона переважно проходить шлях опанування надбань західної політичної науки. Це стосується й дослідження політичного дискурсу: за ілюстрацію може бути приклад двох, мабуть, найбільш ґрунтовних праць вітчизняних дослідників у цій сфері: зокрема, у монографії Л.П. Нагорної досліджуються можливості політичної лінгвістики [1]; у роботі В.М. Кулика трохи менше третини тексту присвячено викладу начал дослідження політичного дискурсу в сучасній англійській та американській політології, – тобто виконанню, по суті, культуртрегерської роботи [2].

Разом з тим, при знайомстві з оригінальними працями зарубіжних вчених, виявляється, що і в західній політичній науці, яка виступає природним джерелом новацій для вітчизняної науки, що проходить шлях становлення, проблема методології вивчення політичного дискурсу залишається далекою від розв'язання. Все більш розмитим стає предмет дослідження; релятивізується картина явища, яку подають дослідники (причому нерідко без чітких меж цієї релятивізації); хоча самі вчені час від часу зазначають, що розмитість дисциплінарних рамок дослідження не є еkleктикою, проте за відсутності чіткого обґрунтування таких меж, ми саме виявляємося загородженими нею. Знижується чіткість висловлюваних авторами тверджень, що подеколи набувають характеру лише більш або менш вірогідних припущень.

**Мета та завдання дослідження.** У статті робиться спроба, розглянувши наявний стан методології вивчення політичного дискурсу, виявити ключові її презумпції й таким способом уточнити предметні межі цієї проблеми.

**Основні результати дослідження.** Головну проблему, з якою маємо справу, можна визначити як утвердження в широкому колі досліджень презумпції, яку, спрощуючи для наочності, можна визначити так: все, що говориться про політику (принаймні публічно), може бути віднесене до політичного дискурсу. В якийсь момент подібне положення може навіть видаватися очевидним. Але спробуємо на місце політики у формулі «все, що говориться про політику, належить до політичного дискурсу», підставити, на-

приклад, фізику або біологію; очевидно, вона буде нечинною. Чому ж те, що явно не може бути нами сказано щодо фізики й біології, сприймається як загалом переконливе щодо політики? Можливо, тому, що стосовно фізики й біології, не всі мають відповідні компетенції, – в той час як всі живуть у суспільстві, а жити в суспільстві й бути вільним від його законів не можна; в суспільстві ж завжди присутні владні відносини, у вимірі яких і здійснюється політика – на загал, всі мають хоча б мінімальну компетенцію щодо політики; – приблизно так можна реконструювати хід наших думок.

«Але чи кожна влада є політичною?» – ось питання, яке не ставлять собі сучасні дослідники. Між тим, вже Аристотель, як відомо, відрізняє політичну владу як стосунки між вільними й рівними громадянами від стосунків між батьками й дітьми і між панами й рабами, останні два різновиди за визначенням не є політичними. Отже, якщо в певному краї утверджується режим, де піддані існують на положенні дітей, опікуваних батьками; або населення перетворено на рабів (наприклад, заповнюючи концтабори), – влада, безперечно, у ньому зберігається, але вона, в принципі, не є політичною. Відповідно, людина, яка не мала досвіду спілкування вільних і рівних, очевидно, не зможе висловитися про політику, оскільки не знайома з предметом. Тобто, навіть якщо вона буде вживати слова, що мають походження зі світу політичного: демократія, свобода, права тощо, – тим не менше, вона буде так само відчужена від *реальності*, котра за цим стоїть, як людина, яка не знала досвіду дружби чи кохання, і говорить про них; це різниця між людиною, яка пройшла і не пройшла через певний досвід ініціації.

Саме цей момент, на наш погляд, найчастіше випадає з теоретичних побудов при зверненні до політичного дискурсу (як у вітчизняних, так і західних вчених). Перейдемо до прикладів.

На початку згадаємо відому теорію метафори Лакоффа і Джонсона, викладеної ними в книзі «Метафори, якими ми живемо». Її автори, за всіх наявних у тексті застережень, по суті, обіймають позицію панметафоризму: «...подавляюча

частина нашого досвіду і діяльності за своєю природою метафорична, і... більша частина понятійної системи людини також структурована за допомогою метафор» [3, с. 177]. «Наша основна теза зводиться до того, що більша частина звичайної понятійної системи людини структурована за допомогою метафор, тобто більшість понять розуміється за допомогою тих або інших частин інших понять». При цьому сутність метафори – «це розуміння і переживання сутності одного виду в термінах сутності іншого виду» [3, с. 27].

Отже (за, можливо, якимись незначущими винятками), згідно з викладеним, ми висловлюємося лише метафорами, пояснюючи собі щось одне через щось інше. Проте можна назвати як мінімум один клас тверджень, який не підпадає під таку метафоричну побудову: це перформативні твердження, на кшталт «я обіцяю», «я запевняю», «я переконую», «я наполягаю» і т. д. Їх принципова особливість у тому, що тут акт називання співпадає з самим актом, і ми розуміємо його з нього самого; більше того, **не можемо не розуміти**. Це, сказати б, привілейовані моменти, де можна говорити про буття людини, де вона є собою (адже не можна обіцяти, запевняти і т. п. за когось іншого, а не від себе) і присутня повністю: я не можу й обіцяти, і не обіцяти. І тут відзначимо, що подібні висловлювання є **відповідальними**.

Якщо тепер ми подивимося на ситуації, коли, наприклад, людина висловлює свою останню волю або відповідає перед святенником, чи згодна вона взяти іншу за подружжя, або коли в суді суддя задає питання: чи ви вбили цю людину, – в усіх таких випадках наші твердження організовані за моделлю перформативних висловлювань, і стверджуючи те або інше, ми визначаємо свою долю, й кожне «так» або «ні» залишає після себе іншу людину, ніж коли б прозвучало інакше слово (чого не скажеш про метафору). Пояснення такої різниці, найімовірніше, полягає в тому, що Лакофф і Джонсон, як вони кілька разів зауважують під час викладу, беруть за предмет дослідження повсякденний життєвий досвід, – у той час, як момент екзистенційного вибору, очевидно, не є повсякденним: адже в результаті нього на світ з'являється інша людина.

Повертаючись тепер до проблеми політичного дискурсу, – очевидно, що ситуація, де в основі лежать стосунки між громадянами, не може бути описана без відповідальності: якщо актори політичної комунікації не виявляють її, політичному приходиться край – виникає ситуація «війни всіх проти всіх». І тут ми виявляємо, що аналізована теорія метафори за своїми засновками приходиться у суперечність з моделлю політичного. Її автори розглядають метафори як рядоположні (сам факт спонтанного народження метафори є достатньою підставою для включення її до множини інших – «якими ми живемо», за промовистою назвою книжки). За такою картиною прихована неявна презумпція, що можна висловлювати все, що завгодно, і це ніяк не порушуватиме вихідний стан речей.

Проте ця презумпція явно не відповідає дійсності. Людина є смислопороджуючою істотою; як є слова, що оживляють, є і такі, що вбивають. І коли публічний простір заповнюється виразами (метафоричними), що принижують людську гідність, політика закінчується: якщо нацисти або носії подібних до них ідеологій ставилися до певних суспільних груп як до «скажених собак» чи «шкідливих комах», то ми ж не проводимо політику щодо шкідливих комах. З цієї причини в конституціях демократичних країн, як правило, й накладається заборона на висловлювання поглядів, що розпалюють (міжетнічну, міжконфесійну і т. д.) ворожнечу. Тобто практика свідчить (одним з останніх яскравих прикладів став геноцид в Руанді), що у випадку, коли групи з такими поглядами здобувають владу, певні метафори закріплюються як еквівалент реальності, на інші ж накладається заборона, і ті, хто не дотримується цієї заборони, йдуть з життя; очевидно, стає неможливим і процес вільного наукового дослідження. (Отже, в подібній теорії метафори не відрефлектовані засновки її власної можливості: плюралізм можливий лише в умовах обмежень, заданих відповідальною поведінкою у комунікації, де не все, що спонтанно народилося, є припустимим).

Таким чином, ми показали, що усунення пункту відповідальності в розглянутій вище теорії метафори приводить

до її суперечності щодо моделі політичного, де стосунки між вільними громадянами не можуть бути описані без цього моменту.

Якщо ми звернемося до такого відомого напрямку (або групи напрямів) дослідження політичного дискурсу, як критичний дискурс-аналіз, то побачимо, що і до теоретичних моделей, пропонованих його представниками, як правило, можна віднести викладене вище застереження щодо елімінації з них моменту відповідальності й рядоположеності всіх дискурсів (подібно до метафор).

Так, один з провідних представників цього напрямку Н. Фейркло у своїй праці «Analysing discourse» відзначає, що його підхід до дискурс-аналізу базується на припущенні, що мова є неусувним елементом соціального життя: «Мій підхід до дискурс-аналізу (варіант критичного дискурс-аналізу) базується на припущенні, що мова є неусувною частиною соціального життя, діалектично взаємопов'язаною з іншими елементами соціального життя, тож соціальний аналіз і дослідження завжди мають взяти до уваги мову. Це означає, що одним з продуктивних шляхів проведення дослідження соціуму є такий, що фокусується на мові, застосовуючи певну форму дискурс-аналізу. Це не означає зведення суспільного життя до мови, кажучи, що все є дискурсом – ні. Скоріше, це одна з аналітичних стратегій серед багатьох, і часто має сенс використовувати дискурс-аналіз у сполученні з іншими формами аналізу, наприклад, етнографією або формами інституційного аналізу» [4, с. 2].

Саме цей момент, коли в основу теоретичної моделі дискурсу кладеться момент нерозривності суспільства й мови (що само по собі дозволяє виявляти закономірності, які поширюються на всі типи суспільств), тим самим накладає обмеження на чинність подібної моделі в застосуванні до вивчення власне *політичного* дискурсу: мова є неусувною з суспільного життя, але політика, як було показано вище, – *усувною*. Як наслідок, у межах цієї дослідницької програми ми не можемо відділити політичне від неполітичного, що виявляється вже на рівні відбору даних для аналізу, де в один ряд потрапляють явища, належні й

не належні до політичного (адже й емпірика, як відомо, є концептуально навантаженою).

Перейдемо до прикладів. Так, у роботі відомого представника КДА (критичного дискурс-аналізу) П. Чілтона «Аналізування політичного дискурсу» ціла глава присвячена зіставленню текстів Дж. Буша-мол. і бін Ладена як двох зразків політичного дискурсу [5, с. 173–193]. Проте ісламський лідер, текст якого обраний для зіставлення, очевидно, не є носієм політичного бачення суспільства як спілкування вільних і рівних; тож у даному випадку його текст, за визначенням, не належить до політичного дискурсу і не може братися для аналізу.

Деяко більш складний випадок – наведений у тій же книзі, детально аналізований текст консервативного політика Е. Пауелла, спрямований проти емігрантів. Автор послідовно розбирає текст його промови, показуючи апеляцію мовця до тих чи інших підспудних страхів аудиторії (страх майбутнього, страх змін, страх домінування тощо), але, тим не менше, відносить цей текст до *політичного* дискурсу [5, с. 110–124]. Проте, на наш погляд, таке віднесення є безпідставним. Нагадаємо, що одним із базових елементів політичного як порядку існування суспільств є усунення зі стосунків між громадянами й суспільствами страху, що неодноразово відзначалося від Перікла до Рузвельта. Тож той, хто сіє страх, навіть якщо він має статус високоповажного політика, так само мало належить до політиків, як солдат чи офіцер, який сіє паніку на фронті, навіть якщо він носить форму з усіма відзнаками. Адже якщо паніка охоплює суспільство, члени його втрачають здатність поводитися відповідально, як вільні й рівні, відповідно, і рішення, прийняті під впливом страху, перестануть бути політичними. У цьому сенсі показові слова М. Тетчер, сказані з іншого приводу: страх – не підстава для зовнішньої політики (само собою, і внутрішньої).

Одним з проявів уявлення про рядоположність, по суті, будь-яких дискурсів у публічному просторі, стає кваліфікація як пригнічення свободи в суспільстві обмежень щодо представлення в медіа-просторі таких груп, як терористи, наркомани чи футбольні хулігани. В. Кулик,

представляючи такі підходи, пише: «На думку Тоні Бенета, така медійна неупередженість в обмеженому обсязі – з вилученням терористів, комуністів та інших гаданих ворогів громадського ладу – робить вагомий внесок у відтворення чинної політичної системи та ототожнення цієї системи з самою нацією» [2, с. 129]; «...ті, хто не приймає бучімото загальноприйнятих способів вираження й захисту своїх інтересів (як-от учасники «радикальних» організацій чи протестних акцій) або відкидає обмеження, що їх накладає суспільство на спосіб життя своїх членів (скажімо, наркомани чи футбольні хулігани), згідно з цим припущенням опиняються поза межами консенсусу, норми й самого суспільства. Оскільки, як писав Гол про британський мейнстримовий дискурс 1960-х, “ці групи не сприймаю як зорганізовані довкола несумісних (із панівними) структурних чи ідеологічних принципів, то їх окреслювали винятково з погляду їхнього відхилення від консенсусу. Бути поза консенсусом означало бути не в альтернативній системі вартостей, а просто поза нормами як такими”» [2, с. 133].

Проте, на наш погляд, тут очевидними стають межі парадигми, де всі наявні дискурси (укорінені в практиках) розглядаються як рядоположні. Якщо не проводиться різниця між практиками, що включають і не включають момент відповідальності, – а практика наркомана чи футбольного хулігана не передбачає цього момента, – ми стираємо різницю між відповідальною та безвідповідальною поведінкою, опиняючись за межами суспільного договору, руйнуючи самі начала цивілізованого життя. (Зрозуміло, що людина, яка в певний момент вживає наркотики, чи долучається до футбольних хуліганів, може в інший момент виступати як конструктивно діюча особа, – але тоді вона й не підпадає під це визначення; йдеться саме про «легітимацію» певних руйнівних (асоціальних) за визначенням практик, не представлення яких у публічному просторі трактується як придушення прав і свобод: як зазначив один з авторів, жодна свобода слова не захищає людину, яка кричить «пожежа» в переповненому театрі).



Тим не менше, не всі напрями та підходи, практиковані у західній науці, позначені вказаною елімінацією принципу відповідальності. Низка найбільш авторитетних дослідників – зокрема, Габермас, Ролз, Фуко (нижче ми пояснимо це твердження докладніше) – зберігає його як основоположний у моделі політичного дискурсу. Зокрема, Габермас (до речі, коментуючи Ролза) пише: «Публічною» називається спільна перспектива, в якій громадяни силою кращих аргументів *взаємно* переконують одне одного в тому, що справедливо, а що – ні. Тільки така поділена всіма перспектива публічного застосування розуму і надає моральним переконанням їх об'єктивності. «Об'єктивними» Ролз називає дієві нормативні висловлювання; і їх об'єктивність він обґрунтовує процедурним способом, тобто посиляючись на публічне застосування розуму, яке задовольняє певним контрафактичним умовам: «Політичні переконання (які також є і моральними) об'єктивні – справді засновані на певному порядку причин, – якщо розумні й раціональні особистості, достатньо обізнані та добросовісні у застосуванні своїх здібностей практичного розуму... в кінцевому рахунку схвалюють ці переконання... при тому, що ці особи знайомі з релевантними фактами й достатньою мірою вивчили стосовні до діла основи в умовах, сприятливих для належної рефлексії» [6, с. 143–144] (*курсив авт.* – Е.Щ.). Отже, тут громадяни розглядаються як такі, які відповідально діють у сфері обговорення, так само, як вони відповідально чинять у публічній сфері.

І тут ми можемо відзначити, за всієї несхожості, спільність підходів Габермаса та Фуко (й відмінність останнього від представників критичного дискурс-аналізу, які посиляються на нього, зокрема на введене ним уявлення про комплекс «влада-знання» на підтвердження своєї релятивної позиції щодо рядоположності всіх дискурсів). Наскільки ми розуміємо сутність запропонованого Фуко уявлення, йшлося про артикуляцію того реального досвіду численних суспільних груп і рухів, яким позначені 1960-ті, де громадяни брали на себе відповідальність; про те, що коли ти береш участь у поділі суспільної праці по відтворенню суспільства, ти природним чином наділений певним знанням

про суспільство як необхідний його співучасник; а відтак, невідчужуваним чином наділений певними ресурсами у вимірі владної взаємодії членів суспільства. Проте тут і виявляється, що перед нами той же зв'язок, що був артикульований вже Аристотелем: де є відповідальність, там є полісна громада (в цьому сенсі очевидна нерозривність у розумінні предмета від Аристотеля до Габермаса та Фуко). Коли ж цей зв'язок включеності, участі у відтворенні суспільства й політичної участі, в тому числі в публічних обговореннях, усувається – як це відбувається, зокрема, в межах розглянутих нами вище дослідницьких програм; ми отримуємо моделі, які явно чи неявно включають презумпцію рядоположності будь-яких дискурсів у публічному просторі; тобто, що у публічному просторі можуть висловлюватися будь-які твердження – при тому політичне в суспільстві (й само суспільство) зберігається, – в той час як і концептуально, і емпірично демонструється, що це веде до ситуації «війни всіх проти всіх», яка лежить за межами політичного існування.

Тим не менше, хоча, як було сказано, у роботах ряду найбільших дослідників політичного дискурсу, момент відповідальності як елемент теоретичної побудови зберігається; проте і в них він зазвичай залишається належним чином не артикульований (що показує, зокрема, доля спадщини Фуко, як вона була інтерпретована в межах дослідницької програми КДА). Тобто, хоча єдність предмета політичного в західній традиції від Аристотеля до Фуко та Габермаса на практиці зберігається, вона не від-рефлектована належним чином. З цього постає необхідність проведення такої рефлексії, щоб методологічна «розвилка», яку створює пункт відповідальності у підході до вивчення політичного дискурсу, стала очевидною, що дозволить бачити чіткі межі предмета.

**Висновки.** У статті проаналізовано наявний стан вивчення політичного дискурсу, з точки зору того, які презумпції покладаються дослідниками в основу теоретичних моделей. На прикладі теорії метафори Лакоффа та Джонсона, а також робіт представників критичного дискурс-аналізу, в зіставленні їх з іншими підходами (зокрема

Габермаса) показано, що момент відповідальності є критичним для побудови теоретичного знання, створюючи свого роду методологічну «розвилку»: його усунення спричиняє руйнування самої будови знання про політику.

---

1. Нагорна Л.П. Політична мова і політична політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К. : Світогляд, 2005.
2. Кулик Володимир. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К. : Критика, 2010.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которими мы живем. – М. : Едиториал УРСС, 2004.
4. Fairclough Norman. Analysing discourse. Textual analysis for social research. – L.; N. Y., 2007.
5. Chilton Paul. Analysing political discourse. Theory and practice. – L.; N. Y., 2006.
6. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб. : Наука, 2008.